

Dějiny nejstarších fází řeckého jazyka a příspěvek Antonína Bartoňka k jejich zkoumání

ALENA HADRAVOVÁ

The history of ancient Greek language and the contribution of Antonín Bartoněk to its study. The lifetime work of Antonín Bartoněk and his role in the history of classical philology is briefly summarized. A particular attention is devoted to his recent monograph *Dialekty klasické řečtiny* (*Dialects of the Classical Greek Language*).

Key words: classical philology • ancient Greek language • ancient Greek dialectology

Dějiny vědeckého výzkumu nejstarších fází jazyků starověkých národů kolem Středoziemního moře mají u nás dlouhou tradici. Za všechny badatele vzpomeňme alespoň na chetitologa Bedřicha Hrozného či na současnou českou egyptologickou školu spočívající na zakladatelském díle Františka Lexy, Jaroslava Černého či Zbyňka Žáby. Nestorem věd o antickém starověku je u nás grécista Antonín Bartoněk. Profesor A. Bartoněk v posledních letech vydal několik syntetických publikací, shrnujících výsledky jeho celoživotní práce: je světově uznávaným tvůrcem gramatiky mykénštiny, vydané v německé i zkrácené české verzi (viz níže), i autorem vynikající srovnávací studie *Řecko-latinská syntax v evropském kontextu* (Brno, Masarykova univerzita 2008).¹ Následující řádky jsou inspirovány především jeho novou knihou *Dialekty klasické řečtiny*.² Tato kniha totiž není určena jen studujícím daného oboru a lingvistům se zaměřením na další jazyky starověkých říší kolem Středoziemního moře a na Předním východě; zajímat by měla také všechny zájemce o nejstarší dějiny evropského kontinentu a dějiny poznávání vůbec.

¹ Bibliografii prací A. Bartoňka do roku 2000 sestavila Irena RADOVÁ (Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, Graeco-Latina Brunensia, roč. I–LI, Rada klasická /N/, č. 6–7. Brno, MU 2002, s. 5–19).

² Antonín BARTONĚK: *Dialekty klasické řečtiny*. Brno, Masarykova univerzita, 2009, 294 s. Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, č. 381. ISBN 978-80-210-4993-2; ISSN 1211-3034.

Stejně jako dnes ani ve starověku nebylo území Řecka omezeno jen na pevninskou část Balkánu, ale patřily k němu i četné ostrovy v Egejském a Ionském moři; díky Velké řecké kolonizaci se stalo řeckým také území v jižní Itálii, na Sicílii a dále na západ, rovněž tak okolí Marmarského moře (Propontidy) a Černomoří (Pontu), východního Středomoří (Malé Asie) a místy i severu Afriky. Připočteme-li k této geografické rozlehlosti i členitost území, těžko přístupné horské masívy či krajiny oddělené mořem a dále na dlouhé časové škále probíhající nejrůznější sociální interakce, kmenové migrace, přistěhovalecké a kolonizační vlny, je zřejmé, že ani jazyk antických Řeků nemohl být jednotný a že byl v čase i prostoru rozrůzněn na řadu dialektů, a to i přes opakované integrační procesy, které přály vzniku nadnářečních útvarů, ústících ve vznik obecného řeckého jazyka, jakým byla už mykénská a později helénistická řecká koiné. Dialekty vnímal jako charakteristický rys řečtiny už Strabón; jeho klasifikace tří hlavních nářečí v podstatě platila po celá dvě tisíciletí.

Klasický filolog Antonín Bartoněk, dlouholetý profesor řečtiny a latiny na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, ve své nové syntetické knize *Dialekty klasické řečtiny* shrnuje poznatky svého celoživotního badatelského zájmu o tuto problematiku. Začíná velmi vítaným přehledem prvních moderních prací o řeckých dialektech, založených na metodách indoevropské srovnávací jazykovědy, rozvíjející se od první poloviny 19. století. Spolu s rozsáhlou bibliografií na konci knihy poskytuje tato kapitola cenný úvod do studia starořecké dialektologie.

Ohromný teoretický podnět, ale i skutečný praktický jazykový materiál k dialektologickým studiím poskytlo rozluštění mykénského lineárního písma B v 50. letech; v písmu byla tehdy rozpoznána archaická řečtina s dialektickými prvky, blízká homérskému jazyku. Od té doby věda v daném směru bádání velmi pokročila: šťastnou shodou okolností se protнула objektivně nazrálá doba s talentem mimořádně nadaného budoucího vynikajícího znalce antických jazyků A. Bartoňka, stojícího tehdy na začátku badatelské kariéry. Bartoněk od té doby v nepřetržité sérii publikací v nejvýznamnějších cizojazyčných odborných časopisech a nakladatelstvích přispívá výraznou měrou k výsledkům světového bádání v této oblasti. Je mimo jiné autorem nejrozsáhlejšího a nejucelenějšího přehledu mykénské gramatiky (*Handbuch des mykenischen Griechisch*), která vyšla v Heidelbergu 2003; její českou zkrácenou verzi (*Písmo a jazyk mykénské řečtiny*) vydala Masarykova univerzita v Brně roku 2007.³ Trpělivá, mravenčí lingvistická práce

³ Srov. Alena HADRAVOVÁ: *Mykénština – nejstarší známý jazyk evropské civilizace*. (Nad knihou Antonína Bartoňka „Písmo a jazyk mykénské řečtiny“, Brno, MU 2007.) Vesmír 87, srpen 2008, s. 562–564.

musí být založena na nesmírně hlubokých znalostech a rozhledu, srovnávacích synchronních i diachronních metodách, ale také na osobních tvůrčích kombinačních schopnostech badatele; s jejich pomocí se neustále zpřesňují naše poznatky.

Pro nejstarší období vývoje řeckého jazyka je třeba počítat i s neřeckými, a dokonce i s neindoevropskými jazykovými systémy a vlivy. Ve světle nových výzkumů se tak zvláštní písmo disku z Faistu (pocházejícího z doby kolem roku 1600 př. n. l. a dnes obdivovaného návštěvníky muzea v krétském Irakliu) jeví jako záznam jednoho z autochtonních krétských jazyků, patrně neindoevropského typu. Ostatně ani krétské lineární písmo A – jeho zánik se tradičně kladl do doby shodné s koncem minójské civilizace (1470–1450 př. n. l.), nové, byť ojedinělé doklady však pocházejí snad až ze 3. století př. n. l. – není na rozdíl od lineárního písma B zápisem řečtiny; jaký jazyk se jím však zaznamenával, známo není. Stejně tak lineární písmo B (1600/1500–1200 př. n. l.), jímž jsou psány nejstarší řecké záznamy, původně asi sloužilo k zápisu jiného než indoevropského jazyka. Novým překvapením je řecký nápis objevený na tabulce v Kafkanií u Olympie, psaný tímto písmem už na konci 17. století př. n. l. Nález je nejstarším dokladem lineárního písma B na pevnině; obdobný význam mají i nedávno objevené nápisy ze severní Thessalie či maloasijského Miletu. Jak uvádí Bartoněk (*Dialekty*, s. 56), jazykově složitou situaci v Řecku výstižně charakterizoval na příkladu Kréty už Homér v *Odysseii* (19, 175–178): „Uprostřed třpytného moře se Kréta rozkládá... / ... nesčetné množství / lidí bydlí v té zemi a měst je tam na devadesát. / Každý tam kmen má jinačí řeč v té směsici“ (přel. R. Mertlík, Praha, Odeon 1984, s. 267). Podobně komplikované poměry panovaly i v pevninském Řecku a na jiných řeckých ostrovech, jak o tom svědčí nové nálezy zlomků nápisů, které prof. Bartoněk podrobil rozboru, např. etruskoidní předřecké alfabeticke nápisy z Lémnu.

S příchodem Řeků do vyspělejšího prostředí krétsko-mykénské civilizace nastává ve 2. tisíciletí př. n. l. období, kdy řečtina přejímá předřecká egejská slova, která mají někdy paralelu i v latině nebo v semitských jazycích (*labyrinthos* = „dům dvojité sekry“, tj. původně knósský palác o mnoha místnostech, bludiště; *narkissos* = narcis; *thalassa* = moře; *kyparissos*, latinsky ‘cupressus’ = cypřiš; *elaia*, lat. ‘oliva’ = oliva; *rhodon*, lat. ‘rosa’ = růže; *kybernétés*, lat. ‘gubernator’ = kormidelník apod.), přejímá též koncovky místních názvů *-s(s)os* nebo *-ttos* (Knóssos, Halikarnásson, Efesos, Hyméttos), *-nthos* (Korinthos, Zakynthos) a dochází i k mnoha dalším zásadním jazykovým změnám.

Chceme-li ve stručnosti rekapitulovat celý dialektologický vývoj starověké řečtiny, zkusíme Bartoňkovy závěry zjednodušit následovně: protořečtina (c. 1600 až 1200 př. n. l.) se již někdy kolem poloviny 2. tisíciletí začíná dělit na východní a západní řečtinu; východní řečtina v toku času nalézá své pokračování v achajštině a následně mykénštině, z níž se nakonec v době dórské migrace a dalších vlivů

za tzv. „temných staletí“ (12.–9. století př. n. l.) formují arkadokyperské dialekty. Druhá větev východní řečtiny pak přes protoiónštinu ústí v íónskoattických dialektech. Západní řečtina se v podstatě štěpí přes protoaiolštinu a protodórštinu na aiolská nářečí a celý soubor dále jemněji rozlišitelných dórských dialektů a subdialektů.

Arkadokyperskými nářečímí se mluvilo v Arkadii, na Kypru a snad také v jihomaloasijské Pamfýlii (s městy Sidé, Pergé nebo Aspendos); není vyloučena ani Kilikie, doklady o tom však chybějí. Íónskoattická nářečí se prosadila v Attice, na sousední Euboií (s koloniemi na Chalkidice i jinde) a na většině Kykladských ostrovů (Ténos, Naxos, Paros, Délos aj.), dále v maloasijské Iónii (Efesos, Priéné, Mílétos, Didyma) a na jí přilehlých ostrovech (Samos, Chios). Aiolské dialekty byly vlastní obyvatelům Boiótie, Thessalie, ostrova Lesbu a sousedního maloasijského pobřeží. Vlastními dórskými dialekty se hovořilo v Élidě, Messénii, Lakónii a v části Argolidy, dále na Krétě, Mélu, Théře, Rhodu a Kóu, ale i v Halikarnássu a Knidu. Sarónskými dórskými dialekty mluvili lidé v okolí Sarónského zálivu, tj. v Korinthii, na Aigině, v Megaře a v části Argolidy, a konečně severozápadními dórskými dialekty v Épeiru, Akarnánii, Aitólíi, Lokridě a Fókidě. Korint'ané mimoto prosluli výraznou kolonizační činností a do nových kolonií přinášeli i svůj jazyk (Korkýra v Ionském moři, Korčula v moři Jaderském, sicilské Syrákúsy atd.). Stejně působili Megařané v oblasti Propontidy a Pontu.

Tyto čtyři hlavní dialekty (existující přinejmenším v počáteční podobě už v době mykénské, jak A. Bartoněk dokázal) dominovaly v Řecku zhruba mezi léty 800 až 330 př. n. l. Období helénismu (po smrti Alexandra Makedonského roku 323 př. n. l.) je charakteristické prosazením jednotného jazyka s převahou attičtiny, přičemž i v jazyce lze vypožorovat synkretismus, typický pro helénismus: do řečtiny v tu dobu proniká mj. množství latinismů a semitských prvků. Za zmínku stojí i známé atticistické tendence přelomu letopočtu, vyvolané obdivem ke klasické řecké kultuře a charakterizované návratem ke staré, klasické attičtině (srov. Dionýsios z Halikarnássu a následně umělý atticismus za císaře Hadriana). Helénistickou íónskoattickou koiné v podstatě končí starověký vývoj řečtiny; tento jazyk existoval až do 4. století n. l. a stal se základem byzantské řečtiny (která se udržela až do dobytí Konstantinopole roku 1453), později i moderní řečtiny, dialekticky opět rozrůzněné.

Vraťme se však ještě k písmům zaznamenávajícím starověkou řečtinu: samostatnou zmínku si zaslouží kyperská slabičná písmo, která se vyvinula ze slabičných písem krétských a trvala na Kypru od 16. do 3. století př. n. l., kdy se již v ostatních částech Řecku dávno používala jen hlásková abeceda. Nejstarší kyperskomínójské nápisy jsou – na rozdíl od lineárního písmo B – psány na vypálených tabulkách a neobsahují věcné ideogramy. Řečtinu zaznamenává po lineárním písmu B jako druhé tzv. klasické písmo kyperské, jehož nejstarší vývojová

fáze i kontinuita s kyperskomínójským písmem je dnes doložena nálezem nápisu na železném rožni z 11. století př. n. l. u Starého Pafu.

Řecká abeceda – v pořadí třetí záznam řečtiny a první neslabičný – vznikla ze semitské abecedy Foiničanů, žijících při pobřeží dnešního Libanonu a Sýrie (nejstarší foinický nápis se našel v Byblu na sarkofágu krále Ahiróma a datuje se do doby kolem roku 1100 př. n. l.). Zdá se, že se tak stalo na syrsko-tureckém pomezí u dnešní osady Al Mina (starověké Posideion) při ústí řeky Orontu (v oblasti kolonizované z bohaté Euboie, a tedy íonskoattické). Jiné teorie vznik abecedy lokalizují přímo na Euboii (k Lefkandí), další méně pravděpodobně na Kypr nebo Krétu. Za nejstarší doklad řecké abecedy se dnes pokládá pět znaků interpretovaných jako epiteton bohyně Eileithyie na střepu nádoby z Gabii 18 km západně od Říma z doby kolem roku 770 př. n. l. Řeckou abecedou se nejprve psalo zprava doleva, existuje však i řada dokladů o zápisu zvaném ‚bústrofédon‘, tj. psaném střídavě zprava doleva a zleva doprava. (Jeden z takto psaných raných nápisů lze najít volně v pleněru mezi obytnými domy v dnešním hlavním městě ostrova Korfu: je na kruhové základně pomníku obyvatele kerkýrské Paleopole Menekrata a pochází z konce 7. století př. n. l. Velká socha lva, která ležela nahoře, je druhým největším lákadlem místního archeologického muzea; prvním je vůbec nejstarší dochovaný vlys řeckého chrámu: v 6. století př. n. l. byl vyzdoben známým reliéfem s letící Gorgonou Medúzou. Vlys pochází z archaického Artemidina chrámu, jehož zbytky v roce 1911 našel Wilhelm Dörpfeld. Jsou patrné na poloostrově Kanoni, na němž se dnes z větší části rozkládá park Mon Repos. Svým významem tyto památky narušují obvyklé konstatování, že ostrov Korfu – starověká Korkýra osídlená z Korintu – je na stopy minulosti chudý.)

Velmi zajímavá je kapitola o dialektech oblastí kolonizovaných Řeky. Kolonie obvykle přejímaly dialekt zakládajícího města a ten se pak v interakci s novými místními podmínkami dále vyvíjel. Podle návodu této kapitoly můžeme také sledovat, kdy a odkud bylo to které vesměs stále významné a prosperující město založeno, a dozvíme se i původní řeckou podobu místních názvů, která se v přetvořené podobě skrývá v pojmenováních (jiho)italských, francouzských, chorvatských, bulharských, tureckých, rumunských a dalších míst dodnes. Z řeckého města Tarás tak vzniklo dnešní italské Tarentum, Neápolis dala jméno dnešní Neapoli, Messáná Messině, Akragás Agrigentu, Poseidóniá Paestu, Rhégion Reggiu (di Calabria). Mondénní střediska francouzského jihu a riviér Marseille, Antibes, Nice či Monaco mají svůj počátek v řeckých osadách Massaliá, Antipolis, Nikaia a Monoikos, stejně jako řeka Rhône vděčí za své pojmenování starořeckému Rhodanu. Také některé místní názvy, znějící nám dnes jako přirozená součást chorvatštiny, jsou řeckého původu: Korčula je Korkýra Melaina (tj. „Černá Korkýra /Korfu/“), Hvar původní obyvatelé nazývali Far, Trogir pak Tragúrion. V názvu tureckého města Ereğli se skrývá Hérakleia, v Trabzonu

pak Trapezús; bulharský Nesebar byl řeckou kolonií Mesémbrií a dokonce i libyjské Bēnghází vzniklo z řecké osady Beréniké.

Výrazným charakteristickým rysem starořeckých dialektů je jejich vázanost na literární žánry. Stručně řečeno, literární díla se skládala obvykle v tom nářečí, v němž se daný literární žánr vyvinul a v němž se proslavil nejvíce: raná řecká epika (Hésiodos aj.) se skládala v nářečí s převahou iónských prvků, sólová lyrika (Alkaios, Sapphó) byla převážně aiolská, a to v lokálním dialektu ostrova Lesbu, sborová lyrika se od doby Alkmánova působení ve Spartě skládala například v dórštině, klasické řecké drama (Aischylos, Sófoklés, Eurípídés; Aristofanés) vykazuje převahu attických jazykových prvků s dórským zabarvením ve sborových částech tragédií, attičtina vítězí koncem 5. století př. n. l. i v dějepiscectví (Thúkýdídés, Xenofón), řečnictví (Lýsiás, Ísokratés, Démostenés) a filozofii (Platón, Aristotelés). Literární tvorbou klasické doby si attičtina nadto získala proslulost mezi všemi řeckými dialekty, což nakonec vyústilo až ve vznik helénistické koiné se základem právě v attickém dialektu. Historik Hérodotos z maloasijské Kárie psal specifickou iónštinou, tamější iónský dialekt volili i předsokratovští filozofové mílétské školy (Thalés, Anaximandros, Anaximénés, Hekataios). Svůj „profesní slang“ měla rovněž odborná přírodovědná literatura: medicínské spisy (*Corpus Hippocrateum*), matematické, fyzikální a astronomické (Archimédés) byly skládány v dórštině. Dórština korintských kolonií se podle nejnovějších výsledků badatelů z The Antikythera Research Project skrývá i za nápisy na unikátním astronomickém a kalendářním přístroji zvaném podle místa svého vyzvednutí z vraku lodi ‘mechanismus z Antikythéry’. Vznik přístroje je tak možno klást do sicilských Syrákús v návaznosti na tamní archimédovskou tradici tvorby obdobných přístrojů, či do východního Středomoří, do okruhu dílny Hipparchova nástupce v astronomii Poseidónia ze Rhodu.⁴ Mnohé jistě překvapí zjištění, že homérským jazykem (v podstatě iónským s příměsí aiolštiny a staroachajštiny, tj. mykénštiny psané lineárním písmem B) se v podstatě nikdy a nikde nemluvilo, byl to jazyk umělý, současně však jazyk všem Řekům srozumitelný a vyhrazený literárnímu žánru hérojské epiky. Abychom si takový jazyk, směřující prvky různých dialektů, uměli představit, přirovnává Antonín Bartoněk český obrat „rozkouzl ho *zuby*“ k hovorovému „*zubama*“ či slovenskému „*zubami*“ – všem těmto formám Čech samozřejmě dobře rozumí. V Homérových verších je často metrickými požadavky daktylského hexametru, v němž jsou *Ílias* i *Odysseia* složeny, dána potřeba užít někde více- a někde méněslabičnou podobu daného slova, a tomu pak odpovídají výrazy vhodně vybrané z různých nářečí. Druhým

⁴ Petr HADRAVA – Alena HADRAVOVÁ: *Nové pohledy na mechanismus z Antikythéry*. DVT, 41, 2008, s. 255–266.

neméně důležitým výsledkem dialektologického zkoumání obou eposů je zjištění, že tato díla, sepsaná někdy v 8. století př. n. l., tradují mykénské prvky (jak jazykového charakteru, tak z oblasti popisovaných reálií), datované až k 17. století př. n. l., které už byly Homérově době cizí.

Že je výzkum starověké řečtiny poměrně dynamicky se rozvíjejícím oborem, o tom svědčí třeba zrelativizování významu příslušnosti řečtiny k tzv. kentumovým jazykům (srov. řecké *hekaton*, latinské *centum*, germánské *hund-* ve významu číslovky „sto“) v protikladu k jazykům satemovým (staroslověnské *szto*), jak se soudilo ještě do začátku 80. let, a naopak zdůraznění vztahů k jazykům indo-iránským a k arménštině (k tomu srov. práci Adolfa Erharta *Indoevropské jazyky*, Brno 2001).

Napřesrok by na univerzitě v Soluni (Institute of Modern Greek Studies) měla vyjít mimořádně významná a záslužná dvousvazková publikace *Ancient Greek Dialects*, na jejíž přípravě spojili své síly tři autoři – A. Bartoněk, G. Papanastasiou a Ch. Tzitzilis. V díle shrnou nejdůležitější výsledky novodobého bádání o řeckých dialektech, dosažené teoretickou lingvistickou prací založenou na praktických znalostech jazyka starořecké literatury i nápisného materiálu, včetně textů z nejnovějších archeologických nálezů. Spoluautorství prof. Bartoňka na připravované syntéze dokazuje, jak jsou výsledky jeho práce v mykénologii i grécistice řeckými a světovými odborníky ceněny.

Summary

The history of research on the oldest phases of ancient Mediterranean languages has a long tradition in our country. A leading researcher in the field of classical philology is Antonín Bartoněk. Professor A. Bartoněk has published several monographs containing results of his lifetime work. He is an internationally recognized specialist on the Mycenaean dialect of Greek (cf. his *Handbuch des mykenischen Griechisch*, Heidelberg 2003; *Písmo a jazyk mykénské řečtiny*, Brno, Masaryk University 2007), and also author of the outstanding study *Graeco-Latin Sentence Syntax in the European Context* (*Řecko-latinská syntax v evropském kontextu*, Brno, Masaryk University 2008). The present contribution deals mainly with his new book *Dialects of the Classical Greek Language* (*Dialekty klasické řečtiny*, Brno, Masaryk University 2009), which summarizes his results in this field.

Author's address:
Kabinet dějin vědy ÚSD AV ČR
Puškinovo nám. 9
160 00 Praha 6